

Абдурақын Н., Маулет Б.

**Қытай-қазақ тіліндегі
бастауыш-баяндауыштық
сөйлемнің ұқсастығы**

Бұл мақалада қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсастығы баяндалады. Қытай ұлтының ойлау дағдысы бойынша бір ойдың тәртібі: қимыл иесі + қимыл + қимыл қабылдаушы. Бұны грамматикалық ережеге салсақ: бастауыш + баяндауыш + толықтауыш. Ал қазақ ұлтының ойлау дағдысы бойынша: қимыл иесі + қимыл қабылдаушы + қимыл. Бұны грамматикалық ережеге салсақ: бастауыш + толықтауыш + баяндауыш. Демек екі тілдегі бастауыш пен баяндауыштың ілгері кейін тұруы ұқсайды. Екі тілдегі басқа ұқсастықтар толығымен қарастырылады.

Түйін сөздер: алтай тілдер жүйесі, жалғамалы тіл, сөз тәртібі, етістікті баяндауыштар, бастауыш-баяндауыштық құрылым, түбір тұлғалы тіл.

Abdurakyn N., Maulet B.

**Similarities between two-part
sentences in Chinese and
Kazakh languages**

In this article we comprehensively conducted similarities between two-part sentences in Chinese and Kazakh language. According to the thinking of Chinese people the order of thought is determined like: doer of the action + action + receiver of the action. In accordance with grammar: the subject + the predicate + the object. According to the thinking of Kazakh people the order of thought is determined like: doer of the action + receiver of the action + action. In accordance with grammar: the subject + the object + the predicate. Also, other similarities were researched in this article.

Key words: altai language system, agglutinative language, word order, verbal predicates, two-part structure, an amorphous language.

Абдурақын Н., Маулет Б.

**Сходства двусоставных
предложений в китайском
и казахском языках**

В данной статье всесторонне рассмотрены сходства между двусоставными предложениями казахского и китайского языков. В соответствии с мышлением китайского народа порядок мысли определяется следующим образом: исполнитель действия + действие + лицо или объект, принимающий действие. Согласно грамматике: подлежащее + сказуемое + дополнение. В соответствии с мышлением казахского языка: исполнитель действия + лицо или объект, принимающий действие + действие. Согласно грамматике: подлежащее + дополнение + сказуемое. Тщательно рассмотрены другие сходства.

Ключевые слова: алтайская языковая система, агглютинативный язык, порядок слов, глагольные сказуемые, аморфный язык.

**ҚЫТАЙ-ҚАЗАҚ
ТІЛІНДЕГІ
БАСТАУЫШ-
БАЯНДАУЫШТЫҚ
СӨЙЛЕМНІҢ
ҰҚСАСТЫҒЫ**

Қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің рет тәртібі: бастауыштан соң баяндауыш, соңында толықтауыш келеді, пысықтауыш пен анықтауыш бастауыш пен баяндауыштың алды не артына келеді, толықтырғыш мүше толықтауыштың алдында не артында келеді.

Мысалы: 咱们一顺便一问候一一下一她一吧!

(主 бастауыш—状 пысықтауыш—动 етістік—补 толықтырғыш—宾 толықтауыш)

Ал қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің рет тәртібі: бастауыштан соң толықтауыш келеді, анықтауыш бастауыштың алды артында тұрады. Ал толықтауыштың соңында пысықтауыш болады, содан соң баяндауыш келеді. Мысалы: Мен—белімді—белбеумен—тартып—буындым.

我 把我的腰用缠腰布 牢固的 缠住

(主 бастауыш—宾 толықтауыш—状 пысықтауыш—状 пысықтауыш—动 баяндауыш).

我用缠腰布把腰紧紧地缠住了。

Жоғарыдағы мысалдан сөздің орын тәртібінде үлкен жақтан ұқсастық бар, сөйлемде бастауыш алдыда, баяндауыш соңында тұрады. Сонымен бірге әдеттегі жағдайда зат есім және зат есім сипатты сөздер бастауыш болумен бірге есімдіктер екі тілде бірдей бастауыш мүше болады. Ал баяндауыш болатын сөз таптары тіптен ұқсайды, олар етістік және етістік сипатты сөздер мен сөз тіркестері баяндауыш болумен бірге, сын есім және сын есім сипатты сөз таптары мен сөз тіркестері баяндауыш мүше болады.

Қытай-қазақ тілінде де жай сөйлемдер бастауыш-баяндауышты және бастауыш-баяндауыш емес болып бөлінеді. Қытай-қазақ тілі бастауыш-баяндауыш емес жай сөйлем, зат есімді, сын есімді, етістікті және одағайлы сөйлем болып бөлінеді. Екі тілде де атаулы сөйлем, жақсыз сөйлем осы топтан кездеседі. Міне бұл қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсас жақтары. Сонымен бірге екі тілдегі жай сөйлемдер қолданысы мен интонацияға байланысты хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдер деп бөлінеді, тіпті сұраулы сөйлемнің түрлері түгелдей ұқсайды, қытай-қазақ тілінде де риторик сұраулы сөйлем, талғаулықты сұраулы сөйлем, ерекше сұраулы сөйлем, болымды-болымсыз сұраулы сөйлем

бар, оларды қатар қойып салыстыруға әбден болады.

Қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыш сөйлем, етістік пен сын есімнен жасалған сөйлемдерді өзара салғастыруға болады, қазақ тіліндегі септік жалғаулары арқылы жасалған сөйлемдер қытай тіліндегі етістік толықтауышты сөйлемге ұқсайды. Біз бұдан екі тілдің бастауыш-баяндауыштық сөйлемі құрылымымен рет тәртібі жағынан ұқсас жағы да ұқсамайтын жері де бар екенін білеміз.

Қазіргі қазақ-қытай тілдерінде бастауыш-баяндауыштық сөйлем өте жиі қолданыста болғандықтан, көптеген грамматика ғалымдарының жете назарындағы үлкен мәселе. Ғалымдар көптеген жетістіктерге қол жеткізді, алайда тағы бірталай мәселе талас тудыруда, сондықтан да ішкерілей зерттеуді қажет етеді. Екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемде сақталып отырған мәселелерге тоқталсам: Екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді түрге бөлу жағында ұқсастықтар бар. Сөйлем құрылымы, сөйлем қызметі, сөз жасам, сөз тіркесінің құрлымы, сөйлемнің байланысу тәсілі жағында пікір алауыздығы бар. Қытай-қазақ тілін салғастыра зерттеуде қытай тілінің баяндау үлгісі және ондағы сөз таптарын салғастыра зерттеу керек. Қытай тілінің жалаң буынды және сабақты етістік көбінде соңына толықтауыш алып жүреді. Егер толықтауыш соңына алмаған жағдайда соңына толықтырғыш не пысықтауыш келеді. Ал қазақ тілінде етістіктің райлары бар, ал қытай тілінде етістікте рай болмайды.

Қытай-қазақ тілінде бастауыш-баяндауыштық сөйлемдерді түрге жіктеу жағында грамматика ғалымдары XX ғасырдың басынан бері қарай зерттеп сан түрлі көзқарас айтқан. Бүгінгі күнде бір жүйеге жақындады, екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді түрге бөлу жақтағы ұқсамастыққа тоқталып өтсек: Лин Шияң ми 1990 жылғы «Қазіргі қытай тілі» (ана тілі баспасы) мен Фу Хуй жүн 2004 жылы құрастырған «Қазіргі қытай тілі» (Шаңхай мәдениет-көркем өнер баспасы) кітабында бастауыш-баяндауыштық сөйлем; зат есімді баяндауышты сөйлем (名词性主谓句), етістікті баяндауышты сөйлем, (动词性主谓句) сын есімді баяндауышты сөйлем, (形容词性主谓句) бастауыш-баяндауыш сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауышты сөйлем (主谓谓语句) деп түрлерге бөлінеді. Бастауыш-баяндауышты сөйлемнің ерекше сөйлем үлгілері (特殊句型) деп желілес етістікті сөйлем, (连动句) қос міндетті сөйлем, (兼语句) қос толықтауышты сөй-

лем, (双宾句) ‘把’ әріпті сөйлем, (把字句) ‘被’ әріпті сөйлем, (被字句) болмысты білдіретін сөйлем 存现句 деп бөлген.

Лу Пу бо 2001 жылғы «университет тіл-әдебиеті» Ухан университеті баспасынан шыққан кітабында жоғарыдағы ғалымдарға тағы бір көзқарасын қосқан, ол мүмкіндік етістігін (能愿动词) ерекше бастауыш-баяндауыштық сөйлем деп толықтырған. Шүй Шау жиян, Пэн Шияу жоғарыдағы ғалымдардың көзқарасын қайталайды. Шин Фу и, У Жын го 2005 жылы бірлесіп құрастырған «Филологияға кіріспе» атты оқулықта басқаша көзқарасын білдіреді, бұнда бастауыш-баяндауыштық сөйлемді қос мүшелі сөйлем деп көрсете отырып, баяндауышты сөйлем және тұлғалық есім сөздерден жасалған сөйлем деп бөледі. Қытай тілінде баяндауыштың соңына ертетін толықтауышқа және оның бар-жоғына қарап толықтауышсыз, жалғыз толықтауышты, қос толықтауышты деп жіктеген, сонымен бірге ерекше сөйлемдер бар деп бастауыш-баяндауыш сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауышты сөйлем, болмысты білдіретін сөйлемдер деп бөліп көрсеткен. Шин Пу и 2011 жылы жазған «Қытай тілі филологиясы» атты кітабында бастауыш-баяндауышты сөйлемнің ішіндегі етістік баяндауышты сөйлемнің өте жиі қолданатынын, оның қамтитын мазмұны сан алуан, түрлері мол әрі күрделі екенін айтқан. Бұндағы баяндауыш болатын етістік сипатты сөздердің күрделі болып келетінін жазады.

Ал қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді бөлуде, 1967 жылы М. Балақаев, А. Ысқақов, Т. Қордабаев, А. Хәсенов қатарлы грамматика ғалымдары қазақ тілінің жай сөйлемін бір сөйлем мүшелі және қос сөйлем мүшелі деп бөледі. Мұндағы олардың бір сөйлем мүшелі дегені жақсыз сөйлем болса, қос сөйлем мүшелі дегені жақты сөйлем. Аталмыш ғалымдар жай сөйлемді тағы хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлем деп бөледі. К. Ахановтың «Қазақ тілі грамматика теориясы» (Алматы, 1996 ж.) кітабында, жай сөйлемдерді ішкі грамматикалық ерекшелігіне қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті, жақты, жақсыз, атаулы, жайылма, жалаң, толымды, толымсыз сөйлемдер деп бөлген. Қазақ тілін зерттеуші қытай ғалымы Ян Лин «Қазіргі қазақ тілінің құрылымын зерттеу» (Шинжаң университеті баспасы, 2002 ж.) кітабында жай сөйлемдерді тұрлаулы мүшелердің қатысу-қатыспауына қарап, жалаң және жайылма сөйлем. Сөйлем мүшелерінің санына қарап, толымды және толымсыз сөйлем, сөйлемдегі бастауыштың бар-жоғына қарап, бастауыш-

ты сөйлем және бастауышсыз сөйлем, сөйлемдегі баяндауыштың жағының болымды, болымсыздығына қарап, жақты және жақсыз сөйлем, сөйлемді тілдік ортаның ерекшелігіне қарап атаулы сөйлем деп бөлген. Аманжолов. «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы». Алматы, «Мектеп» баспасынан шыққан, 2004 жылғы кітабында: жақты және жақсыз сөйлем. Жалаң және жайылма сөйлем. Толымды және толымсыз сөйлем болып алты түрге бөлінеді. С. Арпабеков 2004 жылғы кітабында жай сөйлемді жақты және жақсыз, толымды және толымсыз, жалаң және жайылма деп түрлерге жіктейді.

Біз қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің түрін жіктеуде Хуаң Борын, Лияу Шүйдонның «Қазіргі қытай тілі» 2004 жылғы үшінші рет қайта басылған осы кітаптағы түрге жіктеуді зерттеу барысында негізге алдық. Бұнда бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің құрылымы мен сөйлем үлгілерінің ұқсамауына байланысты, зат есімді баяндауышты сөйлем, етістікті баяндауышты сөйлем (етістікті баяндауышты сөйлем өз ішінен, желілес етістікті сөйлем, қос міндетті сөйлем, қос толықтауышты сөйлем, ‘把’ әріпті сөйлем, ‘被’ әріпті сөйлем, болмысты білдіретін сөйлем) сын есімді баяндауышты сөйлем, бастауыш-баяндауыш сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауышты сөйлем болып бөлінеді деп көрсеткен. Ал қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемдерді түрге бөлуде С. Аманжолов, А. Аманжолов, Г. Қосымова қатарлы грамматика ғалымдарының еңбегін негізге алдық. С. Аманжолов, А. Аманжолов, Г. Қосымованың «Қазақ тілі» (Алматы: «Мектеп» баспасы, 2012 ж.) қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді құрылымына қарай жақты сөйлем (бастауышты сөйлем) және жақсыз сөйлем (бастауышы жоқ, баяндауыш сөйлемнің иесі болып тұрған сөйлем) жайылма сөйлем (сөйлемде қосымша сөйлем мүшелері де бар сөйлем) жалаң сөйлем (сөйлемдегі негізгі сөйлем мүшелерінен жасалған сөйлем), толымды сөйлем (сөйлемде ой толығымен айтылған сөйлем), толымсыз сөйлем (сөйлемде ой толығымен айтылмаған, кейбір мүшелер түсіп қалатын сөйлем), атаулы сөйлем (жалқы есімдерден жасалған сөйлем) деп жіктеген. Екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді бірге бір салыстыруға келмейді. Қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсастығы: Қытай-қазақ тіліндегі баяндауыш, толықтауыштың рет тәртібі ұқсамайды, алайда меңгеру-меңгерілу жағы ұқсайды. Қытай-қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымдық түрлері негізі-

нен ұқсайды. Қазақ тілінде сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінен жасалған жай сөйлем түрі жалаң сөйлем деп аталады. Сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерінен жасалған жай сөйлем түрі жайылма сөйлем деп аталады. Сөйлемдегі бастауыштың көріну және көрінбеуі маңызды емес, баяндауыштың қаншасыншы жақта тұруына қарап, бастауыш белгілі болған сөйлемді жақты сөйлем дейміз. Сөйлемде баяндауыштың қай жақ екені белгісіз, бастауышы көрінбейді, алайда логикалық жақтан бастауышты білуге болады. Бұндай сөйлемді жақсыз сөйлем дейміз.

Толымды сөйлем: Сөйлемге қатысты барлық сөйлем мүшелері толығымен қатысқан сөйлемді толымды сөйлем дейміз. Бұндай сөйлемде тұрлаулы және тұрлаусыз мүше деп бөлмейміз.

Толымсыз сөйлем: Сөйлемге қатысты барлық сөйлем мүшелері толығымен қатыспайтын сөйлемді толымсыз сөйлем дейміз. Бұндай сөйлемде сөйлемге қатысты кейбір сөйлем мүшесі түсіп қалады. Бұл сөйлемде бұйрық, ұран, ой толықтыру, көңіл-күй бейнеленеді.

(1) Қазақ-қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық емес сөйлем өз ішінен зат есімді, сын есімді, етістікті, одағайлы сөйлем болып бөлінеді.

Бұл қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсастығы.

(2) Қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің есім сөздерден жасалған түрін, екі тілде бірге-бір салыстыруға болады. Қазақ тіліндегі септік жалғаулары арқылы жасалатын бастауыш-баяндауыштық сөйлем қытай тіліндегі етістік толықтауышты, етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды.

Мысалы: 他父亲是医生。Оның әкесі дәрігер。知识就是力量。Білім – күш。

安全第一，劳动第二。Амандық бірінші, жұмыс екінші。

团结就是力量。Ынтымақ – күш。

他妈妈是老师。Оның мамасы мұғалім。

生命在于运动。Мықты денсаулық дене шынықтыруда。

友谊第一，比赛第二。Достық бірінші, жарыс екінші。

(3) Бастауыш-баяндауыштық сөйлем қазақ-қытай тілінде де бар, оларды салыстыруға болады.

Мысалы: 哈萨克的前途光明。Қазақтың болашағы нұрлы。

他的口才比我好。Оның сөйлеу қабілеті менен мықты。

现代青年的前途光明而美好。Қазіргі жастардың болашағы нұрлы әрі көркем。

大学生的前景一片美好。Студенттерінің болашағы нұрлы。

他的身高比我高。Ол менен билік。他的衣服很漂亮。Оның киімі өте әдемі。

老师的工作很辛苦。Мұғалімнің жұмысы өте жауапты。

妈妈的工资高。Маманның жалақысы жоғары。

(4) Қазақ-қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемдегі етістік баяндауышты сөйлем негізінен ұқсайды。Бұнда жалаң етістік баяндауышты сөйлем және бірлескен етістік баяндауышты сөйлем екі тілде де бар。

Мысалы: 柳条动了。Талдар қозғалды。刮风了。Жел тұрды。

我看电影了。Мен кино көрдім。她姓赵。Оның фамилиясы Жау。

老赵晒太阳。Лау Жау күнге қақталуда。下雨了。Жаңбыр жауды。

我踢足球了。Мен доп тептім。小明写作业。Шиау мин тапсырма орындады。

天晴了。Күн ашылды。他回家了。Ол үйіне қайтты。

(5) Қазақ-қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық емес сөйлем формасы жақтан, анықтамалық жақтан және түрге бөліну жақтан ұқсайды。

Мысалы: Зат есімді сөйлем: 谁?Кім? 谢天谢地! Аллаға шүкір! 请吧!Мархемет! 一路顺风! Жол болсын!

Сын есімді сөйлем: 糟糕!Нас басты! 太好了! Тамаша! 太好看了。Әдемі。

太美了。Қандай әдемі。真棒! Өте жақсы。好帅啊! Қандай айбатты жігіт。

多么高啊! Неткен биік!

Етістікті сөйлем: 谢谢! Рахмет! 万岁! Мың жаса! 祝你一路平安!Ақ жол тілеймін!

Одағайлы сөйлем: 唉!Ай! 哎呀呀!Ойпырай! 呵!Пақ! 哈哈! Ха ха! 我的天! Ойбай!

Қазақ-қытай тіліндегі жай сөйлемдердің мағыналық жақтан, интонациялық жақтан түрлерге бөлінуі ұсас。Екі тілдегі хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдер өте ұқсас, оларды өзара салыстыруға әбден болады。

References

- 1 Xing Fuyi, "Introduction to Linguistics" Wu Zhenguo editor of Central China Normal University Press, 2005.
- 2 Huang Borong, Liao Xudong editor of "Modern Chinese" 1997 Revised Edition, Higher Education Press.
- 3 Huang Borong, Liao Xudong editor of "Modern Chinese" third revised edition in 2004, Higher Education Press.
- 4 Lu Shuxiang editor of "Modern Chinese eight hundred words" Commercial Press 1980.
- 5 Fan Xiao editor of "multi-angle study of Chinese sentences of" Commercial Press 2009.
- 6 Xing Fuyi "Modern Chinese" Higher Education Press, 2010.
- 7 Edited by Chen Man "Predicate Sentence research" Beijing, China Federation of Literature Publishing House 2008.
- 8 Bin editor of "New Modern Chinese" Shanghai Fudan University Press.
- 9 Xing Fuyi, Wang Guosheng preparation of the "Modern Chinese" Higher Education Press, 2010.
- 10 Akhmet.Baitursynov editor of "Ha sentence structure and sub-species," Almaty, School Press.
- 11 1921. Agama Wolf Ke Ha grammar theory - Almaty, 1996-239 б.
- 12 Oman desk fu "Modern Kazakh" Almaty School Press, 2004.
- 13 PMMeliorance editor of "Hake Grammar Introduction" Almaty Press, 1917.
- 14 H.Ecenov editor "Kazakh complex sentence in 1974," Almaty, School Press.
- 15 K.Akhanov editor of "Ha grammar theory" Almaty Press, 1996.
- 16 Sairambaiva T. editor of "The main ingredient of the sentence" (Kazakh National University Press, 1991).
- 17 Kacymova G. editor of "Kazakh grammar" Almaty 2007.
- 18 Kenecbaiva I. Editor of "Kazakh linguistics" bubble Lada Er City 2010.
- 19 Ickakov A. editor of "Modern Kazakh Law" Almaty Press.
- 20 Ermekova T. editor of "Modern Kazakh Predicate Sentence" Almaty 1999.
- 21 Shaykenova K. Editor of «lexicology and logical relationship» in 1995.
- 22 Sadyakasova editor of "Modern Kazakh single unit single sentence" (Almaty Press, 1996).
- 23 Amanjolova S. editor of «Modern Kazakh language» (Almaty School Press, 2004).
- 24 Ysaieva S., Nazarkaliyova K., Dayletbekova Zh. Editor of «Kazakh» (Almaty Atamyra Press, 2011).
- 25 Исаев С., Назарғалиева К., Даулетбекова Ж. 6 сынып оқулығы. – Алматы: «Атамұра», 2011.
- 26 Аманжолова С., Аманжолова А., Қосымова Г. 8 сынып оқулығы. – Алматы: «Мектеп», 2012.
- 27 Аханов. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. – Алматы, 1996. – 239 б.
- 28 Аманжолов. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2004.